

Про роль іраномовних етносів у становленні та розвитку Стародавньої та Середньовічної України-Руси (аналіз новітньої історіографії проблеми) (І тис. до н.е. – І тис. н.е.)

М.М. Корінний
кандидат історичних
наук, доцент,
Університет економіки
та права «КРОК»

Стаття присвячена комплексному аналізу новітньої історіографії проблеми еволюції державно-правового життя на теренах України та прилеглих до її кордонів територій у I тис. до н.е. – I тис. н.е., а також місця і ролі в цих складних процесах (поряд з іншими етносами) народів іранського походження.*

Ключові слова: хатес, есхатес, киммерійці, скіфи, скоти, сармати, аорси, роксолани, алани, аси, яси, рутени, русини, анти, «Україна», Рось, «Роська земля», «Правда роська», «Роусь», Україна-Русь.

Статья посвящена комплексному анализу новейшей историографии проблемы эволюции государственного-правовой жизни на территории Украины и прилегающих к ее границам территорий в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э., а также места и роли в этих сложных процессах (рядом с другими этносами) народов иранского происхождения.

Ключевые слова: хатес, эсхатес, киммерийцы, скифы, скоты, сарматы, аорсы, роксоланы, алланы, асы, ясы, рутены, русины, анты, «Украина», Рось, «Роська земля», «Правда Роська», «Роус», Украина-Русь.

The article is devoted to the complex analysis of recent historiography of the problem of evolution of state-legal life in Ukraine and adjacent territories borders of in the I millennium BC. – I millennium BC, as well as the place and role of these complex processes (alongside other ethnic groups) peoples of Iranian origin.

Keywords: hates, eskhates, cimmericians, scythians, pinned, sarmatians, aorses, roksolans, alans, aces, jars, ruthenians, rusyns, antes, “Ukraine”, Ros, “Roska land”, “Roska True”, “Rous” Ukraine-Rus.

* На основі аналізу та систематизації давньосхідної та античної історико-географічної номенклатури, що використовувалася в грекоримських джерелах стосовно Киммерії, Скіфії та Сарматії, автор вкладає в поняття «Україна» історико-географічне значення давньогрецького терміна «есхатес ойкуменос хорас» – «найбільш крайня частина населеної землі», який доволі тривалий час первісно застосовувався (з початку I-го тис. до н.е.) Гомером, Гекатеєм Мілетським, Геродотом, Страбоном та іншими істориками, географами, купцями, мандрівниками Еллади стосовно найвіддаленіших окраїн Північного Причорномор'я. Елліно-скіфи, а згодом сармато-алани та візантійці вжива-

ли до змішаного населення, що проживало на північ від Понта Евксінського іранський етнонім «анти» – «ті, що живуть на окраїні (Ойкумени – М.К.)». Після колонізації у VI-VIII ст. Північного Причорномор'я західними та південними слов'янами, вони видозмінили (переклали) греко-іранське найменування регіону на етимологічно зрозуміле їм слов'янське «Україна» (Ойкумени). Тобто етнотопонім «Україна», на наш погляд, – це слов'янська мовна калька з давньогрецької «есхатес ойкуменос хорас», та іранської – «анта», що значить – окраїна ойкумени, крайня земля, крайні володіння. – Див.: Корінний М.М. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів // Історія України. Березень 1999. – № 9. – С.10-11.

Постановка проблеми

Із XII ст. в історіографії історії держави і права України було й залишається надзвичайно актуальним питання походження південно-східної гілки слов'ян, а також їхньої державності, права, мови та культури: коли з'являються історико-географічні поняття «Центр землі» («Пуп землі»), «Окраїна землі», «Край землі»? Коли вперше фіксується абстрактний «український (що проживає на краю землі) етнос» взагалі і слов'янський зокрема? Коли формується його мова, особлива етнічна культура, етнографічна неповторність, держава? Коли з'являються на мапі Євразії – держави антів, склавинів, Україна-Русь, «Роська земля» («Руська земля»)? Коли з'являється перша писана збірка звичаєвого права «Правда Роська» («Роуська правда»? Яку роль відіграли в етногенетичних та державотворчих процесах України-Руси іраномовні народи, що були сусідами праслов'ян ще за часів Гомера та Геродота? – запитання, на які вчені поки що не дали остаточної та переконливої відповіді.

Здебільшого в публікаціях науковців домінує тенденційна, хоча й доволі давня та заявлена теорія норманського походження терміна «Русь» та «Руського каганату» – «Стародавньої» Русі як східнослов'янської держави, створеної скандинавськими завойовниками-норманами за участю перш за все північних – новгородських слов'ян, які (за словами літописця Нестора чи пізнішого редактора його хроніки Мстислава Володимировича, старшого сина Мономаха), неспроможні навести лад у своїй землі, запросили на княжіння данських князів Рюрика, Синеуса і Трувора [1, с. 12], які й заклали цивілізаційні підвалини першої східнослов'янської держави, що суперечить даним більшості наративних як вітчизняних, так і зарубіжних джерел. Такою є офіційна новгородсько-санктпетербурзько-московська версія походження східнослов'янської державності, – надумана, примітивна, фальшива, що не відповідає історичній правді та не задовольняє нині науковців як в Україні, так і за її межами.

По-перше, данський «Рюрик» (Рьорік Ютландський), як свідчать історичні джерела, ніколи не мав братів Синеуса і Трувора. По-друге, у жодному з достовірних західноєвропейських історичних джерел немає очевидних свідчень про те, що він брав участь у східних експедиціях. По-третє, у другій половині IX ст. – на поч. X ст. (як показують багаторічні дослідження так званого Рюрикового городища в Новгороді А.В. Арциховським, В.Л. Яніним та іншими авторитетними вченими), міста просто не існувало [2]. На наше глибоке переконання, «град» над озером Ільмень, скоріш за все, постав завдяки зусиллям княгині Ольги (болгарки за походженням) лише в середині X ст., коли дружина Ігоря (після бунту в Україні-Русі та вбивства її чоловіка) висилає на північ опозиційну києво-древлянську знать і створює тут (в угро-фінській землі, серед чуді, норомі, ямі, пермі, печори, югри, корсі, весі, мері, муроми та ін.) нову слов'янську (древлянську, деревську) торговельну факторію Києва (Старого града) – Новий город (або Новгород). На це вказує існування особливої слов'янської деревської (древлянської) п'ятини – адміністративно-територіальної одиниці поліетнічної Новгородської землі в період піднесення та розквіту Київської Русі (X-XII ст.) та з XIII по XVIII ст., характерна говірка новгородців, що збереглася в регіоні до XX ст., а також постійна (з середини X ст. до 1132 р.) військово-політична та фінансова залежність новгородських намісників (посадників-васалів) від свого сюзерена – великого київського князя [3, с. 530 та ін.].

Як доведено істориками, археологами, мовознавцями, величезні (а для раннього середньовіччя майже безкрайні) обшири Східноєвропейської рівнини, населені барвистими етносами (угро-фінами, балтами, іранцями, греками, кельтами, германцями, тюрками та ін.), тривалий час (століттями!) колонізувалися різними слов'янськими угрупованнями – центральноевропейськими, північно-західними, південними, які не могли водночас створити «єдину східнослов'янську державу». Вони створили свої окремі протидержавні

утворення, що тривалий час боролися з іншими народами за своє власне існування та гегемонію в певному регіоні. Подібні ж цілі переслідували вищеперераховані автохтони, а згодом тюркські етноси, що з IV по XV ст. включно визначали етнополітичне обличчя Східної Європи, особливо її південно-східної частини [4].

Цілком закономірно і природно, що найбільш інтенсивно соціально-економічні та етнополітичні (державотворчі процеси) протікали в тих регіонах Східноєвропейської рівнини, тих «Склавініях», чий етнополітичні центри розташовувалися на більш важливих торговельно-економічних (транспортних) артеріях Євразії, чия еліта раніше долучилася та більш творчо переосмислила духовну, у т.ч. державно-правову спадщину античного світу, взяла на озброєння космополітичні ранньофеодальні світові релігії – християнство, іслам, іудаїзм для консолідації та модернізації відсталого язичницького суспільства, що домінувало на півночі Східної Європи аж до XI ст. включно.

Тому новгородська версія становлення державності прийнятна для тих, хто сповідує теорію існування в ранньому середньовіччі ефемерної давньоруської народності і вірить у можливість надприродного (нееволюційного), одномоментного, божественного походження держави та права.

Прикро, що більш переконлива й аргументована концепція ранньосередньовічного походження українців і їх державності, розроблена та викладена М.С. Грушевським у його відомих працях «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», багатотомній «Історії України-Руси» та багатьох інших понад сто років тому і підтримана й розвинута його послідовниками та однодумцями (М.Ю. Брайчевський, В.Д. Баран, Я.Р. Дашкевич, Л.Л. Залізняк, Я.Д. Ісаєвич, Д.Н. Козак, Г.П. Півторак та інші) у незалежній Україні [5], дотепер зустрічає спротив окремих проросійськи налаштованих істориків України, політиків, чиновників, які вперто не визнають історичних реалій раннього середньовіччя, а також

універсальних законів етноісторичного поступу Європи, живуть у полоні псевдоісторії та міфотворчості. За цими законами зародження більшості великих етносів середньої смуги Європи сталося в ранньому Середньовіччі, тобто з V по VII століття. Саме з цього часу, як доводить у своїх наукових працях відомий український археолог, історик і етнолог Л. Залізняк, ведуть відлік своєї етнополітичної історії англійці (англо-сакси), французи (франки), іспанці, чехи (богемці), поляки (ляхи), серби та хорвати (анти) [6, с. 242 та ін.], а також українці (творці прасько-корчакської (VI-VIII ст.) та лука-райківецької (VIII-X ст.) матеріальної культури [7, с. 40 та ін.] і предки росіян – південні слов'яни нижнього Подунав'я, носії волинцівської та роменсько-борщевської археологічних культур VIII-X ст. [8, с. 48 та ін.].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На глибоке переконання автора пропонуваного дослідження, «давньоруська» концепція походження середньовічної держави і права, що пропагує північні цивілізаційні витоки історії Росії та України, у дуже багатьох її аспектах перекинута із ніг на голову і потребує новітнього переосмислення з позицій історичної правди. Фальшування давньоруської історії російськими літописцями та істориками, що розпочалося ще за князівських часів, продовжується в новітній Росії донині, тобто безперервно аж до початку XXI століття. Технологію інтерполяцій, підробок, фальшувань, містифікацій окремих придворних великоросійських літописців, істориків і публіцистів блискуче викрили у своїх працях знані в Україні та Росії медієвісти О.П. Толочко, Є.К. Ромодановська, С.В. Соколов, А.С. Мильніков та інші [9]. Тому, щоб зняти нашарування неправди (і просто відвертої брехні) з історії південно-східної гілки слов'ян-українців, написати нову, об'єктивну історію нашої Вітчизни, слід залучати для цього всі відомі українській медієвістиці джерела, всі наукові доробки як вітчизняних, так і зарубіжних істориків, археологів, етнологів, критич-

но їх проаналізувати і бути максимально об'єктивним літописцем.

Насамперед викликає серйозне заперечення застосування (використання) більшістю радянських і пострадянських дослідників до історії середньовічної Русі терміну «стародавня», «древняя». Оскільки у всесвітній історії прийнято за рубіжну дату між Стародавнім світом і Середньовіччям 476 р. – рік падіння Західної Римської імперії, то історичні події після зазначеного року ми, відповідно, будемо відносити до Середньовіччя. Стародавня ж історія Східної Європи належить до іншої доби, до іншого соціально-економічного укладу, до цілком іншої етнополітичної ситуації в регіоні, за якої ще навіть не існувало частини етносів – учасників етно-політичних процесів раннього Середньовіччя.

По-друге, не можна розглядати слов'ян (доволі пізні етнокультурне та етнополітичне утворення в буферній зоні між іранцями, балтами, германцями, кельтами, фракійцями, іллірійцями та греко-римським світом), як одвічних насельників Східної Європи. Сьогодні дедалі більше дослідників, зокрема таких авторитетних як О.М. Трубачов, Т. Лер-Сплавінський, схилиються до думки про центральноєвропейські етногенетичні витоки слов'янства, тому вітчизняним медієвістам (історикам, лінгвістам, археологам, етнологам, історикам держави і права України та зарубіжних країн), на наш погляд, слід пильнішу увагу зосередити на вивченні етнополітичної історії автохтонного населення регіону – балтів, іранців, угро-фінів, тюрків-болгар/булгар, присутність яких фіксується в Північному Причорномор'ї подекуди з II-го тис. до н.е. і які послужили різноманітним субстратом (етнокультурним підґрунтям) для слов'янських колоністів. Не можна не рахуватися також із тими цивілізаційними впливами на місцеве населення, які привнесли в Північне Причорномор'я стародавні хетти (хатти), кельти, кімерійці, скіфи, сармати, греки, готи, семіти та інші народи-державотворці, відомі з історії держави і права зарубіжних країн стародавнього світу.

Дуже важливо підкреслити, що нинішнє покоління вчених, які професійно займаються історією Стародавнього світу, Стародавньої України, на наш погляд, у кроці від розгадки етнополітичного походження творців трипільської, середньостогівської культур і культур шнурової кераміки, зрубної та кімерійської, а також багатьох інших археологічних культур IV-II тис. до н.е. на теренах України. Ці відкриття полегшать розв'язання низки проблем ранньосередньовічної історії Північного Причорномор'я, що накопилися на сьогодні, зокрема й походження етнонімів «українці» та «росіяни», їхньої державності, права, мови і культури. Так, наприклад, зіставлення лінгвістичних (гідронімічних) та археологічних даних дає змогу припустити, що за етнічним складом трипільці були прафракійцями, а близькі до них «лендельці» й носії культури кулястих амфор – праіллірійцями [10, с. 47]. Хетти (хатти), на думку Л.А. Гіндіна, були першими індоєвропейцями, що залишили унікальну середньостогівську культуру (друга половина IV – середина III тис. до н.е.), уперше приручили коня та внесли значне пожвавлення й динаміку в економічні та суспільно-політичні процеси, що протікали на теренах Євразії від Рейну на Заході аж до Волзько-Камського регіону на Сході [11]. У наступний період своєї історії вони заселили Балкани, а згодом були витіснені другою хвилею індоєвропейської навали до Малої Азії – в Анатолію.

Стародавні пращури греків – ахейці вперше знайомляться зі своїми північними сусідами хеттами у II тис. до н.е. Дешифровка в 1910-х роках документів з архівів хетських царів і численні розкопки в Малій Азії виявили картину масового проникнення ахейців з XV ст. до н.е. на побережжя цього півострова. У хетських документах з'явилися згадки великого царства Аххіяви та імена його правителів, здебільшого близьких до імен ахейських царів і героїв [12]. Не виключено, що греки, які дали назву Межиріччю – Месопотамія, мають відношення до найменування й своїх північносхідних сусідів, що заселяли Анатолію. На основі

старогрецької мови можна спробувати пояснити етимологію етноніма «хатти» (від «хатес») як «країни», «окраїнні», оскільки, колонізувавши на поч. I тис. до н.е. північнопонтійські землі, греки найменували їх «есхатес» – «найбільш країни» (відносно до Південного Причорномор'я, Малої Азії), «найвіддаленіші землі Ойкумени». Як відомо, хетти (хатти, хеттеї) були доволі успішним народом, вправні у землеробстві, ремеслах і торгівлі, неодноразово згадувані в Біблії (в Буття, 15:19-21 – «хеттеї»; Іс. Нав., 3:10 – «хананеї, хеттеї, євеї, фerezеї, гергесеї, аморреї» та ін.), вдало воювали зі своїми сусідами і навіть єгиптянами за контроль над Сирією, іншими стратегічними регіонами Закавказзя, Малої та Близькосхідної Азії. Як вважають дослідники, саме вони залишили навколо Понту та Меотиди, у Передній Азії (Палестині, Сирії) та Єгипті безліч топонімів, гідронімів, етнонімів та антропонімів (хеттеї, Хет – син Ханаана (Буття, 10:15), Хаттусі, хатті, хетти, Хатхор, Хатшепсут та ін.) [13, с. 9-26 та ін.].

Продовженням середньостогівської стала культура шнурової кераміки (кінець III – перша половина II тис. до н.е.). Носії цієї культури, на думку ряду вчених, мали безпосереднє відношення до формування мовних груп індоєвропейської сім'ї, зокрема балтів та германців. Симбіоз (синойкізм) західних іранців і балтів на теренах України, на думку авторитетних мовознавців, породив феномен слов'янства, яке в подальшому під впливом зовнішньополітичних чинників розпадається на безліч гілок.

Тут і постає низка запитань, на які не просто відповісти сьогодні навіть маститим історикам: який з етносів – білоруський, український чи російський з'являється на історичній арені першим?; якими етнонімами найменувалися вони сусідами на різних етапах свого становлення, особливо до включення до складу Київської Русі як поліетнічної держави? Академік П.П. Толочко своїми працями «Від Русі до України» та «Давньоруська народність» дає однозначно зрозуміти його особисту позицію в цьому непростому питанні: він прибічник «давньоруської колиски»,

з якої виросли три східнослов'янські народи – українці (русини, рутени), росіяни та білоруси [14]. Але чи все так просто в історичній долі цих трьох народів? Чи можна так легко відкидати цілий пласт їхньої минувшини, яка дає зрозуміти, звідки і в мові, і в антропологічному вигляді, і в етнографічній своєрідності, і в ментальному складі характерів представників східнослов'янських народів стільки відмінностей і неповторності. А як пояснити надзвичайну близькість мови дунайських болгар і росіян, що проживають на значній відстані від перших? Цілком очевидно, що ці народи не є автохтонами на своїй землі і їхні долі так чи інакше пересікалися в минулому, про що досі замовчується в російській історіографії.

Не менш інтригуючим є питання походження етнонімів вищезгаданих слов'янських народів, назви яких розкидані по всій Євразії. Наприклад, чи існував на європейському континенті за стародавніх часів (до 476 р.) народ (окрім норманів – за офіційною версією), протодержавний організм, військова громада чи будь-яка інша спільнота, які мали назву, що розпочиналась на «рос»/«рус»/«рут» і могли передати свою назву слов'янській середньовічній державі «Російській землі», пізнішій Київській Русі? Цілком компетентно відповідаємо: існував, і не один. Але в російській і певною мірою у вітчизняній історіографії про них чомусь воліють мовчати.

Звернемося до історичних джерел – у яких захована важлива для нас істина, прикрита тисячолітнім нашаруванням фактів, подій і процесів етногенезу слов'янських народів, походження політонімів Україна, Русь, Росія, спробуємо в них ретельно розібратися. Звертаємо увагу на глибинне коріння етнонімів, антропонімів, які мають у своїй основі багатозначуще ядро - *рос*, *-рус*. Згадаймо загадковий народ *етрусків* (імовірних переселенців на Апенніни з Малої Азії), що відіграв особливо важливу роль у становленні Римської держави у першій половині I тис. до н.е. (самі себе вони називали «расенами»); пригадаймо відомих царів держави Урарту – Русу I

(735-722 рр. до н.е.), Русу II (685-639 рр. до н.е.), Русу III (605-595 рр. до н.е.) і Русу IV та інших.

Уже Юлій Цезар в опису Гальської війни кілька разів згадує західноєвропейських «русинів (рутенів)» і відзначає, що в них була власна держава з військом, що нараховувало понад 12 тис. воїв (Com. de Bello Gallico I, cap. 45, Com. VII, cap. 5, 7, 64, 75, 90). Цих кельтів-русинів він називає «rutheni, ruteni». Пізніше римляни, як зазначає полководець, прозвали кельтів галами. Жили вони головним чином на півдні Франції, хоча в умовах римської експансії, а згодом «великого переселення народів» цілком імовірно виселення рутенів/русинів у північно-східному напрямку (до Паннонії – Норика чи Прикарпаття – Галичини) та на інші східні (відносно їхньої прабатьківщини) території. Не випадково ми знаходимо галів за доби Середньовіччя розсіяних не тільки по всій Європі, а й в Азії та Африці. Інші римські історики (Тит Лівій, Мелла Помпоній, Плутарх) згадують такі міста-порти (пристані), на південному узбережжі Середземного моря та факторії кельтів-русинів в Африці як Ruscano, Rusadir, Ruthisia, Ruspae, Rusconia, Ruscade, Ruspina тощо [15, с. 18-25].

Видатний географ і картограф античності Клавдій Птолемей (нар. бл. 100 – помер бл. 165 р. н.е.), який у своїй фундаментальній праці «Географія» закартографував і вербально (словесно, усно) прив'язав до певного природного середовища кілька тисяч різноманітних топонімів та етнонімів, згадує серед них і такі як: *роксолани* («світлі алани»), або «царські алани»), *аорси*, аланорси та ін. [16]. Йордан – відомий історик готів VI ст., нотарій при полководці аланів Унтінгісі Базі, у своїй праці «Getica» згадує войовничий сарматоаланський народ *росомонів* [17]. Згадка «*росів*» (Hros) є також у творі VI ст. – «Церковній історії» Псевдо-Захарія [18], інших працях. Ці етнополітичні утворення, на наш погляд, мають стати (і вже стали) об'єктом спеціальних досліджень істориків Стародавнього світу, істориків-античників, медієвістів, аби пролити світло правди на витоки слов'яномовної

«України-Руси», унеможливити різного роду фальсифікації. До більшості вищеперерахованих протодержавних утворень цілком справедливо вживати терміни «стародавні хетти», «стародавні українці», «стародавні роси/русини», «стародавня Рось/Русь/Рутенія». З кінця V ст. вживати означення «стародавній» до об'єкта нашого дослідження вважаємо некоректним, хибним, невиправданим з точки зору установлені хронології всесвітньої історії.

Формулювання цілей статті

Оскільки після виходу у світ останньої фундаментальної «Історіографії утворення та розвитку Давньоруської держави», написаної до того ж з марксистсько-ленінських методологічних позицій, минуло майже тридцять років [19, с. 37-59], постала нагальна необхідність здійснити огляд новітньої літератури з питань етногенезу української народності, становлення держави і права України, а також визначити вектори подальших досліджень складної та заплутаної проблеми. Проблема етногенезу українців є чи не найскладнішою в історичній, археологічній, етнографічній науках, а тому потребує уваги та зусиль багатьох учених, у тому числі й істориків держави і права зарубіжних країн. З огляду на незначний обсяг публікацій, це є власне основні найскромніші цілі цієї публікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед серйозних наукових досліджень останніх років істориків-медієвістів, істориків держави і права, політологів, археологів, лінгвістів, мовознавців, етнологів з'явилася низка нових підходів до вирішення безперечно складної проблеми. По-перше, заслуговує на увагу нове прочитання джерел істориками, лінгвістами, з урахуванням новітніх інтерпретацій, новітньої критики попередньої історіографії, досягнень суміжних дисциплін.

Застосовуючи історико-географічні та картографічні методи джерелознавці-історики, історики держави і права, мовознавці й особливо археологи посилено вивчають етнополітичну історію та етногеографію Східної Європи на всіх етапах її роз-

виту. Їхні дослідження дедалі частіше мають комплексний характер, синтетичність яких полягає в залученні для розв'язання проблеми праць учених суміжних дисциплін – істориків держави і права зарубіжних країн, антропологів, етнологів, лінгвістів, мовознавців, етнографів, нумізматів та інших.

Із фундаментальних колективних монографій, підготовлених провідними науковцями Інституту археології НАН України та відзначених Державною премією України в галузі науки і техніки (2002 р.), слід виділити цикл праць «Давня історія України» та особливо «Етнічна історія давньої України» (керівник авторського колективу П.П. Толочко) [20]. Хронологічні рамки досліджень надзвичайно широкі – від появи людини на півдні Східної Європи близько 1 млн. років тому до XIII ст. н.е. Особливо детально викладається стародавня та середньовічна історія східних слов'ян, яка розпочинається з рубежу старої і нової ер, що надзвичайно важливо для істориків держави і права, які з цього часу мають більш-менш правдиві наративні джерела. Окрім венедського, антського та давньоруського періодів східнослов'янської історії, автори глибоко і різносторонньо показують участь в етногенетичних і державотворчих процесах інших етносів – сарматів, гунів, готів, болгар, авар, балтів, угро-фінів, хазар, греків-візантійців, інших народів, які активно взаємодіяли між собою і робили етнографічну картину регіону надзвичайно складною та заплутаною. Визначальною її тенденцією була поступова асиміляція осілими хліборобськими племенами слов'ян ірано- та тюркомовних кочовиків.

Професійні археологи-медієвісти прагнуть знайти серед археологічно досліджених матеріальних культур Середнього Подніпров'я та наближених до нього територій насамперед такі, які можна ідентифікувати з їхніми творцями чи носіями – етносами писемних джерел – «росомонами» Йордана, «росами» Костянтина Багрянородного, «guzzi» чи «guzzi» «Баварського географа», які локалізуються вченими то в Подунав'ї, то в Середньому

Подніпров'ї, то на території Дніпровського Лівобережжя, Сіверського Дінця, то в середній течії Дону та Волги (Ітиля).

Цим шляхом пішов, для прикладу, авторитетний український археолог Д.Т. Березовець, який ототожнив літописних росів/русів з носіями салтівської культури [21, с. 59-74], а також В.В. Седов, який вважає племінною культурою історичної «русі» – ареал волинцівської культури. Саме її, на його погляд, слід ідентифікувати з «Руською (Роською) землею» у вузькому розумінні значення цього виразу [22, с. 3-15].

Слід вітати мужні та цілком виправдані з наукової точки зору кроки окремих археологів-дослідників етнокультурної ситуації на Дніпровському лісостеповому порубіжжі другої половини I тис. н.е., які, скрупульозно вивчаючи старожитності, виявлені на поселеннях типу Пенківки, Сахнівки, Луки-Райковецької, Вознесенки, Канцерки, Пастирського, Мартинівки та ін., знаходять за необхідне по-новому їх інтерпретувати, переглядаючи таким чином застарілі погляди на них як виключно східнослов'янські пам'ятки матеріальної культури (поселення, городища, могильники, клади) таких визнаних у свій час авторитетів дореволюційної та радянської історичної науки в минулому як В.В. Хвойка, А.А. Спіцин, І.І. Ляпушкін, Б.О. Рибakov та інші [23].

Із фундаментальних монографічних досліджень в Україні останнього часу, присвячених давнім росам/русам, новизною та аналітичним поглядом на проблему вирізняється насамперед праця Ю.В. Павленка «Передісторія давніх русів у світовому контексті» [24]. Звертає на себе увагу широке історичне тло, що присутнє в дослідженні. Автор професійно аналізує відомі науці джерела, гіпотези, думки та різноманітні концепції походження русів, толерантно і об'єктивно, на наш погляд, оцінює опуси своїх попередників і сучасників, дає власне бачення проблеми. Дослідник доводить важливу роль сармато-аланського компонента в процесі утворення середньодніпровського слов'янства та його державності. Зокрема він

зупиняється на узагальнюючих характеристиках трьох основних аспектів життєдіяльності історичних предків середньовічних русів, а саме: 1) етногенетичному; 2) соціально-економічному та суспільно-політичному; 3) духовно-світоглядному, зокрема – релігійно-міфологічному. Цікавою є гіпотеза автора стосовно походження Києва на Дніпрі. Дослідник Ю.В. Павленко допускає можливість переселення склавинів-русинів (носіїв культури празького типу) з півдня Моравії до Середнього Подніпров'я та перенесення з середньодунайського регіону не тільки низки топонімів і гідронімів, як, наприклад, Вишгород, Київ, Русанів, р. Мурава (Морава) у басейні Тетерева тощо (які, скоріше всього, стали похідними від міст Вишеград, Кийова, Русовце, р. Морави із Середнього Подунав'я (Паннонії), але й більш раннього досвіду державотворення.

Серед новітніх праць, присвячених іраномовному населенню, що населяло причорноморські степи і взяло безпосередню участь у етногенетичних і державотворчих процесах на східнослов'янських землях, слід також відзначити монографії О.Б. Бубенка «Яси та бродники в степах Східної Європи (VI – початок XIII ст.), «Алани-Аси в Золотой Орде (XIII-XV вв.)» і «Від Аттили до Чингізхана» [25]. Відомий дослідник на основі аналізу наративних документів, новітніх археологічних розкопок і етнографічних досліджень переконливо доводить безперервну присутність іранської етнічної складової в процесах мовного та етнографічного синойкізму та політичної консолідації балто-слов'янських, іранських, германських, тюркських та інших народів, результатом яких і стала Київська Русь.

Дедалі вагоміший внесок у питання об'єктивного розв'язання етнокультурних проблем українського середньовіччя роблять іноземні вчені І. Херрман, К. Мюллер, В. Типкова-Заїмова, А.А. Горський, А.Г. Кузьмін, В.В. Фомін, А.В. Назаренко, К. Цукерман, Дан Д.Я. Шапіра та багато інших [26], які проливають світло на учасників етногенетичних процесів у Північному Причорномор'ї – германців,

іранців, балтів, тюрків, угорців, алан, антів, українців та інших народів.

Упродовж останніх десятиріч особливого значного резонансу серед медієвістів набули напрацювання одного з названих у цій когорті – російського історика А.В. Назаренка, який на основі аналізу переважно германських (німецьких) мовних форм *Ruzzi*, *Ruci* і т.п. дійшов висновку, що «*Ruzzi*» є типовим ранньосередньовічним верхньонімецьким позначенням східнослов'янських русів [27]. Проте доцільність пошуку походження *Ruzzi* як аллографа етноніма «Рось/Русь», територіально пов'язаного виключно з верхньонімецьким (давньобаварським) ареалом, викликала цілком аргументовані заперечення [28].

Дослідник А.В. Назаренко переглянув свою точку зору і висловив нову гіпотезу про те, що «оригіналом для запозичення термінології *Ruzzi*, *Ruci* в латинимовних країнах Західної Європи VIII-IX ст. могла послужити слов'янська форма етноніма – давньоруська «*русь*» із довгим східнослов'янським «у», а не її гіпотетичний скандинавський прототип **gorps-* [29], що теж не є переконливим. Каменем спотикання є варіант із парними приголосними – *Ruzzi*, оскільки він «через гемінату (подвоєння) не дає можливості переконливо пояснити запозичення терміну *русь* зі східнослов'янської [30].

Хоча новітня гіпотеза вченого є більш переконливою ніж попередня, проблема залишається і чекає свого більш вдалого та аргументованого вирішення. Для нас і багатьох інших дослідників є незрозумілим, чому А.В. Назаренко виключає альтернативне різностороннє дослідження аналогічної термінології (топонімії, гідронімії) фінської (наприклад, *весь*, *корсь*, *рсь*, *Рось*), балтської, кельтської, іранської, єврейської та тюркської мов, що мають подібні аллографи – топоніми, гідроніми, які могли дати (породити) відповідний етнонім і навіть назву державного утворення. Не варто діяти в науці лише за принципом, висміяним геніальним Тарасом Шевченком ще в XIX ст. – «як скаже (чи напише) німець» («німець скаже: Ви мо-

голи, моголи, моголи, Золотого Тамерлана онучата голі...» і т. ін. – значить Ви моголі...)[31].

Загальноновизнано, що спільнослов'янська та спільноіранська мови є дуже близькими між собою. Як доводять дослідження Т. Барроу та Дан Д.Я. Шапіро, серед індоєвропейських мов немає іншої лінгвістичної групи (окрім індійської), з якою зв'язки іранської були б міцніші, ніж зі слов'янською [32]. Це, очевидно, не випадкове явище. Тому на часі є глибоке та різностороннє вивчення багатовікової державно-правової, етнокультурної, релігійної та мовної взаємодії двох великих цивілізацій – іранської та слов'янської чи слов'яно-балтської.

Виключенням із ряду дослідників, які ігнорують чи замовчують іранський фактор різностороннього впливу на південно-східних слов'ян, є останні глибоко аргументовані лінгвістичні побудови російського мовознавця О.Н. Трубацова, який доводить правдиве існування на побережжі Понтійського (Чорного) та Меотидського (Азовського) морів (Сарматії античних джерел), а також Таврики етноніма «рос», відомого грецьким історикам і географам, автору «Гетики» Йордану та ін. [33]. Взаємодія з ним болгар, а згодом слов'ян, як вважає вчений, призводить до перенесення індоарійського етноніма на південно-східне угруповання слов'ян, яке з'являється та широко розселяється на Дніпровському Лівобережжі лише у VIII–IX століттях. У книзі «Етногенез і культура найдавніших слов'ян» дослідник рішуче піддає переглядові застарілі погляди на формування мови і культури найдавніших слов'ян, проблеми слов'янського етногенезу і прабатьківщини слов'ян [34]. На жаль, раптова смерть талановитого мовознавця не дала йому можливості завершити справу життя: багато білих плям у етногенезі східнослов'янських народів так і лишилися не до кінця ним розкритими.

Вельми цікавими та оригінальними є новітні концепції формування ранньосередньовічної української державності відомого та авторитетного орієнталіста Омеляна Прицака, в яких автор допускає

і обґрунтовує можливе західне коріння української державності, дає пояснення походження назви етноніму українців-русинів. На думку відомого вченого-тюрколога, «джерелом для частини слов'янських етнонімів у формі РУС-Ь і РУС-ИН могли послужити (окрім германських, індоарійських, балтських) субститути RUSS/RUS – кельтської форми (*RUT-, RUT-EN), які привнесені в Південно-Східну Європу рутено-фризько-норманською торговельною кампанією, що діяла там в останній чверті VIII ст. і яка дала назву західно-українським племенам Закарпаття та Прикарпаття – русини (рутени) [35]. Слід однак зазначити, що ця оригінальна концепція походження України-Руси від кельтів-рутенів шановного вченого, має свою попередницю. Як вище зазначалося, ще в 30-х роках ХХ-го ст. з «теорією кельтського походження Русі з Франції» виступав професор Українського університету в Празі Сергій Шелухін [36].

Більш сенсаційною і резонансною виявилася публікація 1982 р. О. Прицаком та семитологом Н. Голбом унікального середньовічного рукопису, випадково знайденого серед руїн каїрського передмістя Фустат у Єгипті, відомого в науці як «київський лист» [37]. Це рідкісний документ кінця хазарської доби в Середньому Подніпров'ї, доволі давній (час створення близько 930 р.), написаний давньоєврейською мовою, до того ж містить чимало цікавих фактів, які проливають світло на етнополітичні процеси в Східній Європі. Найбільш важливою інформацією листа є найдавніша згадка Києва, – значного торговельно-економічного центру дніпровського регіону, населеного представниками різних народів.

Аналізуючи цей унікальний документ, О. Прицак, як орієнталіст, реконструює назву Києва з іранської мови, виводячи її з хорезмійського особистого імені «Куау» [38]. При цьому вчений спирається на свідчення сучасника подій, описаних у листі, арабського письменника Аль-Масуді, який згадує «Ахмеда, сина Куи», візира хазарських військ, – можливого будівни-

чого замку Самбатос на північному заході Хазарської держави, названого згодом Куївим (Києвом) градом.

Автору цієї статті також доводилося вже писати про можливих творців чи співтворців «Роської землі» на початку I тис. н.е. Враховуючи історичні, лінгвістичні, археологічні та антропологічні дані, ми схилиємося до думки, що ними були найвірогідніше східні балти та західне угруповання іранців («росомонів») – автохтонне населення Середнього та Верхнього Подніпров'я, якому до середини I тис. н.е. (за М.І. Артамоновим – до IX ст.) належала переважна частина тутешньої гідро- і топонімії, пам'яток археологічних культур, зокрема в басейні правого допливу Дніпра Росі (Росава, Роставиця, Ростовець тощо), в Подесенні та Верхньому Подніпров'ї [39]. На жаль, радянська історіографія не приділяла достатньої уваги об'єктивному вивченню суспільно-політичних процесів, що протікали в Східній Європі за участю балтських, угро-фінських, германських, іранських і тюркських народів. Сьогодні розв'язання цієї актуальної проблеми є завданням невідкладним.

Останнім часом найближче підійшла до розв'язання проблеми походження середньовічної «України-Руси» IX ст., на наш погляд, російська дослідниця О.С. Галкіна, яка на основі комплексу даних джерел, зібраних і проаналізованих фахівцями різних наук, опублікувала у 2002 р. надзвичайно важливу, резонансну для східноєвропейської медієвістики монографію «Таємниці Руського каганату», присвячену вивченню військово-торговельної держави сармато-алан (та болгар – М.К.), що виникла за доби раннього Середньовіччя у верхів'ях Сіверського Дінця та Дону, і справила помітний цивілізаційний вплив на сусідні східнослов'янські племена, а також формування поліетнічної Київської Русі IX-XIII ст. [40]. Незважаючи на значну і не завжди об'єктивну (наукову) критику [41], окремі нелогічні загальні висновки до монографії («Гибель Донской Руси», «Алани на Балтике» та ін.) і риторичні запитання («Куда ушла элита?») [42], які часто-густо суперечать самому

змісту праці, дослідниця (сама того не підозрюючи!) знайшла ту відсутню ланку в історичній генезі середньовічної України-Руси (об'єднання Правобережної і Лівобережної України в єдину державу українсько-руської народності та перенесення її політичних центрів (Києва та Чернігова) до Середнього Подніпров'я) і завдала чергового відчутного удару по норманізму, який досі дезорієнтує громадськість і стверджує неспроможність еліти східних слов'ян доби Середньовіччя до розбудови своєї власної держави, конструктивної співпраці з іншими цивілізованими народами того часу у сфері економіки, торгівлі, релігії та культури.

Цілком логічним слід вважати з контексту монографічного дослідження той факт, що Донська Русь не загинула в першій половині IX ст., як стверджує автор, а була лише трансформована у певне конфедеративне утворення «Роська земля», що формується у 40-50-х рр. IX ст. у Середньому Подніпров'ї з центрами у Києві та Чернігові внаслідок об'єднання Діра та Аскольда. Про те, що частина алаано-болгарської еліти південного сходу Русі (України) залишалася на традиційних місцях своєї «салтівської» прабатьківщини, свідчать її матримоніальні зв'язки з князівськими домами Києва, Чернігова, Переяслава-Руського, Володимира-Суздальського тощо аж до XII століття.

Не є логічним і запитання авторки про те, де ж поділася еліта Роуського каганату після його «падіння» чи «загибелі». У параграфах «Русские названия днепровских порогов...», «Наследие Русского каганата в договорах Олега та Игоря» та ін. автор сама ж відповідає на цю «величезну» для неї головоломку: салтівські Сфандри, Прастені-Фурстені, Алвади, Мутури, Стирі, Істри, Алдани, Туробіди тощо зайняли почесні і відповідальні місця в механізмі Київської держави, що формувалася, як високооплачувані чиновники, дипломати, релігійні діячі, у тому числі і як намісники великого київського князя у великих торговельних містах – майбутніх престижних центрах феодальних земель-князівств – Новгородському, Полоцькому,

Смоленському, Чернігівському, Переяславському, Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському, Рязанському, Турівському, Новгород-Сіверському та інших.

Висновки

Отже, короткий огляд новітньої історіографії Русі засвідчив зростаючий інтерес фахівців до вивчення проблеми історії Південної України-Руси, а також безпосередньої участі в етногенетичних і державотворчих процесах Середнього Подніпров'я іраномовних народів, що знайшло своє відображення у мові, матеріальній культурі, релігійних віруваннях і численних наративних джерелах.

Автор переконаний у певній політичній складовій гальмування розв'язання проблеми етногенезу української народності, походження державності, права та культури українського народу з наукових позицій та позицій історичної правди. Заважає цьому всюдисуща на теренах СНД та неконтрольована останніми роками (2010-2014 рр., принаймні в Україні) ідеологічна машина Москви, «водячи рукою» окремих горе-вчених, публіцистів, журналістів, які фальсифікують минуле українського народу, не бажаючи розкрити для народів світу, і насамперед російського, усю фальш псевдонаукових доктрин: 1) М.П. Погодіна щодо «давньоруської народності», якої ніколи не існувало (і яку, як це не дивно, нині так запекло захищає український академік П.П. Толочко. З чого б це?) та 2) «Київської Русі – як колиски трьох (чому тільки трьох – не зрозуміло – М.К.) братніх народів» В.В. Мавродіна, які й зараз, на початку ХХІ ст., на повну потужність використовуються новітньою російською (путінською) пропагандист-

ською машиною для відновлення «єдиної і неделимої» чи «союзу нерушимого республик свободных» [43]. Протиставлення псевдонаукових традицій радянської історіографії загальнонауковим тенденціям розвитку сучасної медієвістики очевидно шкодить і українській, і російській історичній науці.

Однак переміни, ми сподіваємося, торкнуться російської та вітчизняної медієвістики і правда історії переможе. Не може невеличка група непорядних «учених» тривалий час обманювати велику кількість освічених людей на догоду окремим політиканам, тим більше в умовах комп'ютеризації та інтернаціоналізації науки, коли московська монополія на «єдино правильне» висвітлення історії Київської Русі, історії Московської Русі, історії «Новоросії» та інших «історій» закінчується.

По-справжньому наукове розв'язання проблеми, на наш погляд, принесе користь усім, дасть поштовх для вирішення багатьох складних питань стародавньої, середньовічної та інших періодів не тільки вітчизняної історії, а й історії Литви, Білорусі, суб'єктів Російської Федерації, їхніх ближніх і віддалених сусідів, водночас зніме ореол святості з окремих «братніх» народів, «старших братів» (у першу чергу зі «Святої Русі», якій понині співають оди окремі дослідники [44] і яка самостійно привласнила собі цю «святість», «унікальність», «старійшинство», «цивілізованість» (!), яка цинічно, по-хамському, злочинно поводить себе щодо своїх сусідів, міжнародного співтовариства) і покаже, що всі етноси, всі народи Земної кулі рівні перед Творцем, мають свою власну історію, власну гідність і право на існування як рівні серед рівних.

Література

1. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – ХУІ+591 с. ; *Цукерман К.* Два етапа формування Древнерусского государства // *Археологія*, 2003. – № 1. – С. 76-99 ; *Толочко П. П.* Русь изначальная // Там же. – С. 100-103 (на підставі критичного розгляду аргументів, наведених К. Цукерманом, викладена критика основних положень нової концепції).
2. Див. : *Яманов В. Е.* Рорик Ютландский и летописный Рюрик / В. Е. Яманов // *Вопросы истории*, 2002. – № 4. – С. 127-137 ; *Янин В. Л.* Очерки истории средневекового Новгорода. – М.,

2008. – 424 с. ; Рорик из Дании (Рерик Ютландский) // Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ru.wikipedia.org/wiki/Рюрик

3. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М., 1982. – С. 530 и др.; Костомаров Н. И. Монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 31, 331 ; Костомаров Н. И. Исторические произведения. – К., 1989. – С.587 ; Толочко П. П. О языке древних киевлян и новгородцев // П. П. Толочко. Київ і Русь. Вибрані твори 1998-2008 рр. – К. : Академперіодика, 2008. – С. 258-268.

4. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / В. В. Седов. – М., 1982. – 328 с. ; Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – 304 с.

5. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. С. Грушевський // Статті по славянознавству. – СПб, 1904. – Вип. 1. – С. 298-304 ; Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 томах, 12 книгах. – К. : Наук. думка, 1991-1998 ; Див. також : Брайчевський М. Ю. До проблеми походження українського народу : історіософічні роздуми // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. – К., 1998. – С. 11-21 ; Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964 ; Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968 ; Баран В. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990 ; Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005 ; Баран В. Д., Кий, Шек, Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу. – К., 2007 ; Баран В. Д., Баран Я. В. У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці. – К., 2011 ; Козак Д. Н. Підрозділи 1-5 розділу І книги 2-ї // Давня історія України. – К., 1994. – Книга 2. – С. 5-78 ; Півторак Григорій. Українці : звідки ми і наша мова. – К., 1993. – 198 с.

6. Залізняк Л.Л. Українці : витоки та історичні долі / Л. Залізняк. – К., 2011. – С. 242 та ін.

7. Давня історія України : У двох книгах. – К., 1995. – Кн. 2. – С. 40 та ін.

8. Там же. – С. 48 та ін.

9. Толочко А. «История Российская» Василия Татищева : источники и известия / А. Толочко. – М. : Новое литературное обозрение ; К. : Критика, 2005. – 544 с. ; його ж. Краткая редакция «Правды русской» : происхождение текста. – К., 2009. – 136 с. ; Мильников А. С. Картина славянского мира : взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, прототипотезы XVI – начала XVIII века. – СПб., 1999 ; Соколов С. В. Историография XVI-XVII вв. о происхождении имени «Русь» // Проблемы истории России. – Екатеринбург, 2011. – Вип. 9 ; Ромодановская Е. К. Русская литература на пороге Нового времени. – Новосибирск, 1994 ; Петрухин В. Я. Начало Руси : древнерусская традиция и средневековая историография. Миф, правда и вымысел // Славяноведение. 2012. – № 2. – С. 3-7.

10. Телегін Д. Я. Первісна доба / Д. Я. Телегін // Давня історія України. – К., 1995. – Кн. 1. – С. 11-88.

11. Хетты // Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ru.wikipedia.org/wiki/Хетты ; Гиндин Л. А., Цымбурский В. Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. – М. : Изд-во «Восточная литература, РАН, 1996. – 328 с.

12. Гиндин Л.А., Цымбурский В.Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. – М. : Изд-во «Восточная литература, РАН, 1996. – 328 с.

13. Біблія або книги святого письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську перекладена. 988-1988. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні. – К. : Україна, 1992 ; Гарни О. Р. Хетты. Разрушители Вавилона / Пер. с англ. А. И. Блейз. – М., 2009. – 267 с.

14. Толочко П. П. Від Русі до України / П. П. Толочко. – К., 1997. – 398 с. ; його ж. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная? – М., 2005. – 276 с. Див. також А. Толочко Воображенная народность // «Ruthenica». – К., 2002. – С. 112-117.

15. Дет. див.: Шелухін С. Звідки походить Русь : теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. З географічною картою / Сергій Шелухін. – Прага, 1929. – С. 18-25.

16. Дет. див.: Клавдий Птолемей Географическое руководство / Клавдий Птолемей // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. 1 : Античные источники. – М., 2009. – С. 182-195 ; Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 12, 61, 67, 72, 80, 103, 127, 150-154, 194-201 та ін.

17. *Иордан*. О происхождении и деяниях гетов («Гетика») / Иордан / Вступ. статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. Изд. 2-е, испр. и дополн. – СПб., 1997.
18. Маркварт пов'язав цей етнонім з вихідцями зі Скандинавії, а А.П. Дьяконов ототожнив зі слов'янами. – Див.: Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologisch und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jh. – Leipzig, 1903. – S. 355-357, 383-385; *Дьяконов А. П.* Известия Псевдо-Захарии о древних славянах // Вестник древней истории. 1939. – № 4. – С. 83-90.
19. Историография истории Украинской ССР. – К., 1987. – 556 с.
20. Давня історія України : навч. посібник ; У 2 кн. / керів. авт. кол. П. П. Толочко. – К. : Либідь, 1994; Етнічна історія Давньої України / кер. авт. кол. П. П. Толочко – К., 2000. – 280 с.
21. *Березовець Д. Т.* Про ім'я носіїв салтівської культури / Д. Т. Березовець // Археологія. – Т. XXIV, 1970. – С. 59-74.
22. *Седов В. В.* Русский каганат IX века / В. В. Седов // Отечественная история, 1998. – № 4. – С. 3-15.
23. *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї / А. Т. Сміленко. – К. : Наук. думка, 1975; *Березовець Д. Т.* Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія, 1965. – Т. 19. – С. 55; *Kovrig I.* Das awarenzeitlich Graberfeld von Allatyan. – Budapest, 1963. – С. 227-228; *Laslo Gunla.* Etudes archeologiques sur l'histoire de la societe des avars // Archeol. Hung., 1955. – С. 276-284; *Третьяков П. Н.* Что такое «Пастырская культура»? // СА, 1971. – № 1. – С. 108; *Плетнева С. А.* От кочевий к городам // МИА, 1967. – № 142. – С. 101-102; *Артамонов М. И.* Этническая принадлежность и историческое значение на пастырьскую культуру // Археологія (Болгария), 1969. – Т. 11. – С. 8 и др.
24. *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – С. 250-297; 311-337.
25. *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.) / О. Б. Бубенок. – К. : Логос, 1997. – 224 с.; *его же.* Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.). – К., 2000. – 324 с. (Див. : Рецензію на останню книгу автора : Л. Войтович // Україна в Центрально-Східній Європі : Зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 667-680).
26. *Горский А. А.* Проблемы происхождения названия Русь в современной советской историографии / А. А. Горский // История СССР, 1989. – № 3. – С. 131-137; *Кузьмин А. Г.* Об этнической природе варягов (к постановке проблемы) // ВИ. 1974. – № 11; *его же.* Руги и русы на Дунае // Средневековая и новая Россия. – СПб., 1996. – С.130-147; *его же.* Два вида русов в юго-восточной Прибалтике // Сб. РИО. – Т. 8 (156). Антиномизм. – М., 2003. – С. 192-213; *Славяне и Русь : Проблемы и идеи. Концепции, рожденные трехвековой полемикой, в хрестоматийном изложении / Сост. А. Г. Кузьмин. – М., 1998; Откуда есть пошла Русская земля. Века VI-X / Сост., предисл., введ. к документ., коммент. А. Г. Кузьмина. – Кн. 1-2. – М., 1986; Галкина Е. С., Кузьмин А. Г.* Русский каганат и остров русов // Славяне и Русь. – М., 1998. – С. 456-481; *Фомин В. В.* Варяги и варяжская русь : К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. – М., 2005. – С. 431-432; *его же.* Народ и власть в эпоху формирования государственности у восточных славян // ОИ, 2008. – № 2. – С. 170-189; *Херрман И. Ruzzi.* Forsderer liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 163-169; *Назаренко А. В.* Древняя Русь и славяне (Древнейшие государства Восточной Европы, 2007). – М. : Ун-т Дмитрия Пожарского, 2009. – 528 с.; *Цукерман К.* Два этапа формирования Древнерусского государства // Археологія, 2003. – № 1. – С.76-99; *Дан Д. Я.* Шапіра Ірано-славика // Ruthenica. – 2007. – Т. VI. – С. 7-36.
27. *Назаренко А. В.* Об имени «русь» в немецких источниках IX-XI вв. / А. В. Назаренко // ВЯ. 1980. – № 5. – С. 46-57.
28. *Harder H.-B.* Zur Fruhgeschichte des Namens der Rusen und der Bezeichnung ihres Landes // Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter. – Sigmaringen, 1978. – S. 489 ff.
29. *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях : Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. / А. В. Назаренко. – М., 2001. – С. 49.
30. *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники IX-XI вв. : Тексты. Перевод. Комментарий / А. В. Назаренко. – М., 1993. – С. 42 и др.; *его же.* Русь и Германия в IX-X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы 1991 год. – М., 1994. – С. 29.

31. Тарас Шевченко і мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє // Кобзар. – К., 1985. – С. 291-292 та ін.
32. Дет. див. : *T.Burrow. The Sanskrit Language.* – London, 1955, 20 ; *Дан Д. Я. Шаніра.* Ірано-славіка // *Ruthenica*, 2007. – Т. VI. – С. 7-35.
33. *Трубачев О. Н.* Indoarica в Северном Причерноморье. Источники. Интерпретация. Реконструкция / О. Н. Трубачев // ВЯ. – 1981. – № 2. – С. 3-21.
34. *Трубачев О. Н.* Название рек Правобережной Украины : Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1968. – С. 216-218 та ін. ; *его же.* В поисках единства. Взгляд филолога на проблему истоков Руси. – М. : Наука, 1997. – 284 с. ; *его же.* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Изд. 2-е, доп. – М., 2003. – 450 с.
35. *Pritsak O.* At the down of christsanity in Rus` // *Harvard Ukrainian Studies.* 1990. – Т. 12-13. – V. 87-114; *Прицак Омелян.* Походження Русі. – Т. 1. – К., 1997. – С. 53 та ін. ; *його ж.* О происхождении названия RUS/RUS` // ВЯ. – 1991. – № 6. – С. 129.
36. *Шелухін Сергій.* Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Руси з Франції. – Прага, 1929. – 128 с. (Див. : *його ж.* Походження назви Русь. 1-4 // *Мовознавство.* - 2003. – № 3. – С. 3-14; Там же. – 2004. – № 2-3. – С. 3-19 ; № 5-6. – С. 3-32 ; Там же. – 2005. – № 3-4. – С. 33-46).
37. *Golb N. and Pritsak O.* Khazarian Hebrew documents of the Tenth centuru. Cornell university press. Ithaca and London, 1982. Див. також рецензію: *P.B. Golden.* A nev discovery: Khazarian Hebrew documents of the Tenth centure... // *Harvard Ukrainian studies.* Vol. VIII. No ¾, December, 1984; *Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X в. / Науч. ред., послесл. и коммент. В. Я. Петрухина. – М. ; Иерусалим, 1997. – С. 62-65; 75-77; 217-218 и др.
38. *Golb N. and Pritsak O.* Там же. – Р. 54.
39. *Коринный Н. Н.* Переяславская земля в X – первой половине XIII века / Н. Н. Коринный. – К., 1992. – С. 20-40 ; *Артамонов М. И.* Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья (Рецензия на монографию В. В. Седова. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. – М., 1970) // *Советская археология*, 1974. – № 1. – С. 245-254.
40. *Галкина Е. С.* Тайны Русского каганата / Е. С. Галкина. – М. 2002. – 432 с.
41. *Мишин Д. Е.* Рецензия на монографию Е. С. Галкиной «Тайны Русского каганата» / Д. Е. Мишин // *Славяноведение*, 2003. – С. 93-96 ; *Алексей Комар.* «Тайны Русского каганата» и другие проблемы научной графомании (заметки по поводу работ Е. С. Галкиной) // *Ruthenica.* – Т. IX. – 2010. – С. 185-195.
42. *Галкина Е. С.* Тайны Русского каганата / Е. С. Галкина. – С. 196-211 та ін.
43. *Залізняк Л. Л.* Українці: витоки та історичні долі / Л. Залізняк. – К., 2011. – 424 с.
44. *Нечай А. М.* Святая Русь – Земля Обетованная / А. М. Нечай. – Днепропетровск, 2003. – С. 64 с. ; *Бибииков М. В.* В поисках «Святой руси»: от Киева к царству Московскому : (В свете новых исследований русско-византийских отношений) // *Вестник истории, литературы, искусства.* – М., 2005. – № 1. – С. 159-173 ; *Святая Русь : Большая энциклопедия русского народа.* – М. : Ин-т рус. цивилизации, 2006. – 1134 с.